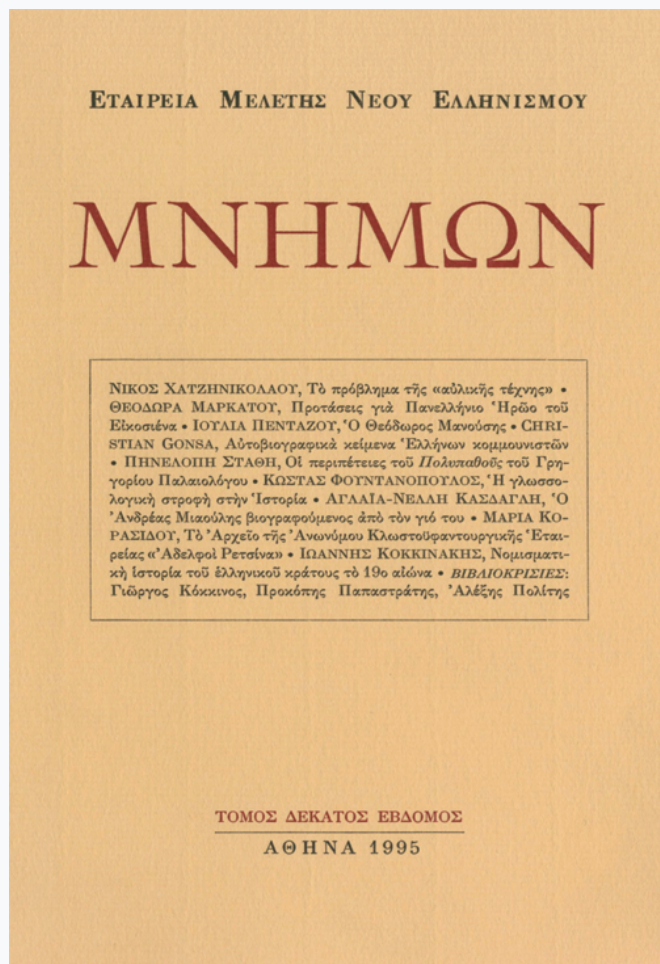

Μνήμων

Τόμ. 17 (1995)

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

CHRISTIAN GONSA

doi: [10.12681/mnimon.527](https://doi.org/10.12681/mnimon.527)

Βιβλιογραφική αναφορά:

GONSA, C. (1995). ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ. *Μνήμων*, 17, 107-129.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.527>

CHRISTIAN GONSA

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 νομιμοποιήθηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας για πρώτη φορά από το 1947. Οι νέες συνθήκες επέτρεψαν σε πολλούς κομμουνιστές που είχαν φύγει από την Ελλάδα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους· μεταξύ αυτών και στους πρόσφυγες του Εμφύλιου Πολέμου, που μετά από την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού το 1949 είχαν εγκατασταθεί στις «ανατολικές» χώρες. Αυτοί οι παλιοί αγωνιστές —αλλά και άλλοι που είχαν μείνει στην Ελλάδα, πολλές φορές σε φυλακές— άρχισαν να προβαίνουν στον απολογισμό του παρελθόντος τους και να γράφουν αυτοβιογραφικά κείμενα.

Αυτά τα κείμενα, σαν μαρτυρίες μιας εποχής, προσέλκυαν διαρκώς μεγαλύτερη προσοχή, ερευνητές άρχισαν να συγκεντρώνουν αυτοβιογραφικό υλικό και να ενθαρρύνουν τους συγγραφείς στην προσπάθειά τους.

Οι συγγραφείς είναι οπαδοί ή πρώην οπαδοί του ΚΚΕ (ΣΕΚΕ), έχουν μια συγκεκριμένη άποψη για την πορεία της ιστορίας και την ελληνική πολιτική και, όπως υποθέτει ο αναγνώστης, προσαρμόζουν τις προσωπικές τους εμπειρίες σ' αυτήν την άποψη. Κατά την ανάγνωση διαπιστώνει κανείς ότι υπάρχουν πολλές —και όχι μόνο ιδεολογικές— αιτίες που οδηγούν στη συγγραφή ενός κειμένου και ότι είναι πολλοί οι παράγοντες που συγκαθορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενό του.

Ένας από αυτούς τους παράγοντες είναι το ίδιο το είδος του κειμένου. Πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ αναμνήσεων, αυτοβιογραφιών και άλλων μορφών οι οποίες περιλαμβάνουν αυτοβιογραφικά στοιχεία, όπως το ημερολόγιο, η επιστολή και η συνέντευξη. Τα χαρακτηριστικά της αυτοβιογραφίας, των

απομνημονευμάτων και των αναμνήσεων¹ είναι το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ γεγονότος και συγγραφής και η ελεύθερη επιλογή των θεμάτων εκ μέρους του συγγραφέα (σε αντίθεση με τη συνέντευξη π.χ.). Η διήγηση δεν είναι σειρά στιγμιотύπων αλλά μοιάζει κινηματογραφικό έργο που έχει προκαθορισμένο σενάριο². Ως επακόλουθο, το γεγονός μεταπλάθεται για να ταιριάζει στο σύνολο του έργου. Αλλά και το πρόσωπο του συγγραφέα υποκαίεται σ' αυτό τον συντονισμό. Ο συγγραφέας θα προσπαθήσει να δώσει στις σκέψεις και τις πράξεις του συνέχεια.

Από την κειμενολογία ξέρουμε ότι κατά κανόνα ένας συγγραφέας έχει ένα κύριο κίνητρο για τη σύνθεση ενός κειμένου, κάτι που τον ωθεί στο να γράφει και που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο γράφει. Είναι αυτό το κίνητρο στο οποίο βασίζεται η συνοχή του κειμένου. Τα αυτοβιογραφικά κείμενα δεν είναι λογοτεχνικά έργα, στα οποία αποσιωπούνται οι προθέσεις του συγγραφέα. Γι' αυτό το λόγο στις εισαγωγές ή και σε άλλα μέρη της αυτοβιογραφίας γίνεται πολλές φορές ρητή αναφορά στα κίνητρα και τις προθέσεις των συγγραφέων. Θεώρησα λοιπόν γόνιμο να αξιολογήσω αυτές τις εκπεφρασμένες σκέψεις των ίδιων των συγγραφέων για το έργο τους.

Το έργο —και το κίνητρο— δε μπορεί να εξεταστεί ξεχωριστά από το εξωτερικό —κοινωνικό— πλαίσιο και την ιστορική εξέλιξη. Ηλικία, πολιτικές αλλαγές, ανάπτυξη του είδους, υποδοχή ή προσδοκώμενη υποδοχή του έργου εκ μέρους του κοινού, επηρεάζουν το περιεχόμενο και τη μορφή του.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο περιόδους της ανάπτυξης του είδους: η πρώτη περιλαμβάνει την περίοδο πριν από τη μεταπολίτευση, η δεύτερη τα χρόνια από το 1974 και μετά. Ενώ η πρώτη είναι μια φάση σχετικά λίγων κειμένων αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, το είδος γνωρίζει μετά το 1974 σημαντική ανάπτυξη και ως προς την τυπολογία του και ως προς το φάσμα των θεμάτων ή τον αριθμό και το μέγεθος των έργων.

Στηρίζομαι αποκλειστικά σε δημοσιευμένο υλικό, γιατί πρώτον με ενδιαφέρουν κείμενα τα οποία με τη δημοσίευσή τους έπαιξαν διαμορφωτικό ρόλο στην εξέλιξη του συγκεκριμένου φιλολογικού είδους, και δεύτερον γιατί η αξιοποίηση αρχειακού υλικού θα υπερέβαινε τα όρια αυτού του άρθρου, που επιδιώκει τη συγκρότηση ενός πρώτου πλαισίου για μια μελλοντική αξιοποίηση αυτοβιογραφικών κειμένων κομμουνιστών με ευρύτερη βάση.

Λόγω των πολύτιμων πληροφοριών που περιέχουν χρησιμοποίησα όμως

1. Η αυτοβιογραφία ασχολείται κυρίως με την προσωπικότητα και την προσωπική εξέλιξη του συγγραφέα: απομνημονεύματα και αναμνήσεις —λέξη που χρησιμοποιείται από πολλούς κομμουνιστές— περιγράφουν μια εποχή, ο συγγραφέας γράφει ως μάρτυρας των γεγονότων.

2. Σχετικά με την αυτοβιογραφία βλ. Günther Niggel (επιμ.), *Die Autobiographie*, Darmstadt 1989 (= Wege der Forschung 585).

και κείμενα με αυτοβιογραφικά στοιχεία που δεν είναι αυτοβιογραφίες με την έννοια που ορίστηκε το είδος παραπάνω, καθώς δεν υπάρχει η ελεύθερη επιλογή θέματος· πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για αυτοβιογραφικά σημειώματα, δηλαδή σχετικά σύντομα κείμενα μελών του ΚΚΕ με πληροφορίες για την ιδιωτική τους ζωή και την κομματική τους σταδιοδρομία. Ιδιαίτερα μετά την ηρωική περίοδο της αντίστασης, όταν το κόμμα επανήλθε στην αυστηρή εφαρμογή της γραμμής, ζητήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν τα αυτοβιογραφικά σημειώματα, τα οποία συνεχίζουν να γράφονται μέχρι σήμερα· φαίνεται ότι υπήρχε συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο που αφορούσε την οικογένεια, το επάγγελμα του πατέρα, την εκπαίδευση του μέλους, τις συνθήκες της ένταξής του στο κόμμα, τη δράση του, και περιελάμβανε λεπτομερή αναφορά στις συλλήψεις και τη διαμονή στη φυλακή και την εξορία. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου χρησιμοποιήθηκαν μόνο δημοσιευμένα σημειώματα, όπως βρίσκονται κυρίως σε άρθρα που έχουν σαν αφορμή την επέτειο σημαντικών γεγονότων ή το θάνατο ενός βετεράνου του κόμματος· μερικά —μη αυτοβιογραφικά— βιβλία κομμουνιστών περιέχουν σύντομες αυτοβιογραφικές πληροφορίες και είτε μοιάζουν είτε είναι πραγματικά κομματικά αυτοβιογραφικά σημειώματα. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένες από τις συνεντεύξεις με αντικείμενο το ΣΕΚΕ και το ΚΚΕ, που δημοσιεύτηκαν στο *Βήμα* το 1978, οι οποίες παρέχουν και βιογραφικά στοιχεία και παράλληλα σηματοδοτούν μια στροφή του ενδιαφέροντος του κοινού για τη ζωή των πρωταγωνιστών του αριστερού κινήματος κατά το Μεσοπόλεμο. Σε μια μεμονωμένη περίπτωση το υλικό περιλαμβάνει και επιστολές.

Γίνεται συνεπώς σύγκριση ανομοιογενούς υλικού, καθώς οι πηγές ανήκουν σε διαφορετικά είδη. Μια τέτοια σύγκριση προϋποθέτει αρκερά ευρύ πλαίσιο αναφοράς. Προσπάθησα να θέσω τις πληροφορίες σ' ένα όσο το δυνατό περισσότερο ευρύ πλαίσιο, δηλαδή να συγκρίνω πολλές μαρτυρίες, να λαμβάνω υπόψη τα συμφραζόμενα μιας πληροφορίας (ολόκληρο το κείμενο στο οποίο εντάσσεται) και προ πάντων να εξετάζω μακροπρόθεσμες εξελίξεις. Μέσω αυτής της μεθόδου πιστεύω ότι παρέχεται η δυνατότητα μιας σωστής αξιολόγησης κάθε πληροφορίας. Τέτοιες μακροπρόθεσμες εξελίξεις αναλύονται στο κεφάλαιο Β' για την ένταξη και το ρόλο των μελών διάφορων ομάδων μέσα στο κόμμα. Έτσι οι αυτοβιογραφίες δεν είναι πια αποκλειστικά πηγές για γεγονότα στα οποία πήραν μέρος και κομμουνιστές αλλά για τον ίδιο τον κομμουνιστή και το μικροκόσμο του κόμματός του. Χρονικά η έρευνά μου εκτείνεται στο Μεσοπόλεμο, γιατί πρόκειται για μια περίοδο που τη γνώση της θεωρώ κατά κάποιον τρόπο μια αναγκαία προϊστορία, μια προϋπόθεση για την κατανόηση και αξιολόγηση της κατοπινής δράσης του ΚΚΕ στην Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο.

Συνολικά χρησιμοποίησα ως πηγή τα αυτοβιογραφικά κείμενα 27 κομ-

μουνιστών³. Από αυτούς ο μεγαλύτερος γεννήθηκε το 1882 και η νεώτερη το 1918. Στο εξής παρουσιάζεται μια επισκόπηση του υλικού, που ταξινομήθηκε με βάση τη σύνθεση και δημοσίευση των κειμένων και όχι την ηλικία του συγγραφέα.

I. Κείμενα μέχρι τη μεταπολίτευση

1) Η πρώτη πηγή που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε αυτοβιογραφική είναι μια σειρά άρθρων του Εβραίου σοσιαλιστή Αβραάμ Μπεναρόγια που δημοσιεύτηκε το 1931 στην εφημερίδα *Μακεδονικός Ταχυδρόμος* και βγήκε το 1975 σε βιβλίο με τον τίτλο *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*⁴.

2) Μετά από την κατοχή και πριν από τον Εμφύλιο Πόλεμο κυκλοφόρησαν ανεμπόδιστα βιβλία της αριστεράς τα οποία περιέχουν και αυτοβιογραφικό υλικό (του Δημήτρη Γληνού και του Γιάννη Πετσόπουλου).

3) Αυτοβιογραφικά σημειώματα γράφτηκαν από τους Γιάννη Ζέβγο (ψευδώνυμο του Γ. Ταλαγάνη), Νίκο Πλουμπίδη, Γιάννη Ιωαννίδη και Γιάννη Κορδάτο.

4) Μια σειρά άρθρων του Ελευθερίου Σταυρίδη το 1951 στην εφημερίδα *Το Έθνος* που βγήκε σε βιβλίο με τίτλο *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ* περιέχει και αυτοβιογραφικά στοιχεία.

5) Δύο αναμνήσεις για την ΟΚΝΕ (Οργάνωση της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας) παρέχουν πληροφορίες για τους συγγραφείς τους Αύρα Παρτσάλιδου (πατρικό: Βλάση) και Πέτρο Ρούσσο. Γραμμένες τον καιρό της παρανομίας του κόμματος αλλά δημοσιευμένες στην Ελλάδα μετά την πτώση της Χούντας συμβολίζουν τη μετάβαση στη μεταδικτατορική περίοδο⁵.

II. Η μεταδικτατορική περίοδος

1) Μέχρι το 1978 δημοσιεύουν οι ακόλουθοι συγγραφείς αυτοβιογραφικά

3. Το παρόν άρθρο αποτελεί περίληψη ευρύτερης μελέτης, στα πλαίσια της οποίας συνέταξα 27 βιογραφίες κομμουνιστών που έγραψαν αυτοβιογραφικά κείμενα.

4. Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1986 (ανατύπωση του 1975). Άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα του Μπεναρόγια: Κώστας Σταματίου (επιμ.), «Αβραάμ Μπεναρόγια: Αυτοβιογραφία», εφ. *Τα Νέα*, 21, 22 και 24 Μαΐου 1979· Μιχάλης Δημητρίου (επιμ.), «Αβραάμ Μπεναρόγια: Στα χέρια των χιτλερικών», *Αντί*, 126 (1979), σ. 32-34. Άρθρα και επιστολές βλ. Θεόδωρος Μπενάκης (επιμ.), *Ελπίδες και πλάνες*, Αθήνα 1989. Μια συνέντευξη στο: Μιχάλης Δημητρίου, «Έτσι γεννήθηκε το ΚΚΕ», εφ. *Το Βήμα*, 5-26 Νοεμβρίου 1978.

5. Και άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν μετά το 1974 γράφθηκαν από πριν αλλά διαφέρουν ως προς τη μορφή και τον προσδοκώμενο παραλήπτη, βλ. κεφ. Α'.

κείμενα· Βασίλης Νεφελούδης, Α. Στίνας (ψευδώνυμο του Σπύρου Πρίφτη), Γιάννης Μανούσακας⁶.

2) Η σειρά για το ΣΕΚΕ και το ΚΚΕ στο *Βήμα* του Μιχάλη Δημητρίου παρουσιάζει, εκτός από συνεντεύξεις με πρόσωπα που έχουν γράψει και αυτοβιογραφικά κείμενα, στοιχεία για τους: Αριστείδη Δημητράτο, Μιχάλη Οικονόμου, Κώστα Σκλάβο (ψευδώνυμο: Κ. Νέος) και Γιάννη Μοναστηριώτη⁷.

3) Κείμενα μετά το 1980 εκδίδονται από τους: Βασίλη Τσουκαλίδη, Σάββα Αργυρόπουλο, Καίτη Ζεύγου (σύζυγο του Γιάννη Ζέβγου, πατρικό Νισηρίου), Αντώνη Φλούντζη, Μάρκο Βαφειάδη, Δημήτρη Βλαντά, Βασίλη Μπαρτζιώτα, Δημήτρη Μιχελίδη, Βάσο Γεωργίου, Μαρία Καραγιώργη (πατρικό Αγγριγιαννάκη) και Μανώλη Ρουμελιωτάκη.

Η εποχή που εξετάζεται μέσα απ' αυτά τα κείμενα κλείνει με τις διώξεις και συλλήψεις της μεταξικής περιόδου. Μερικά κείμενα όμως που δεν περιλαμβάνονται σ' αυτό το χρονικό πλαίσιο παρέχουν ενδιαφέροντα συμπληρωματικά στοιχεία. Πρόκειται για τις μαρτυρίες του Γιώργη Τρικαλινού, της Μαργαρίτας Κωτσάκη, του Ελευθερίου Αποστόλου, του Πέτρου Αποστολίδη,

6. Οι πηγές σε αλφαβητική σειρά είναι οι εξής: Σάββας Αργυρόπουλος, *Προσφυγιά, Αντάρτικο, Εξορία 1924-1949*, Αθήνα 1980· Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1984-1985· Δημήτρης Βλαντάς, *Βασανιστική πορεία*, Αθήνα χ.χ. (1985 ή 1986)· Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου*, τ. Α', Αθήνα 1988· «σχέδια μιας αυτοβιογραφίας, γράμματα και διάφορα άλλα αυτοβιογραφικά του Δημήτρη Γληνού», βλ. Α. Σβώλος κ.ά., *Στη μνήμη του Δημήτρη Γληνού*, Αθήνα 1946 (= *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 4), και Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Δημήτρης Γληνός: 'Απαντα*, Α', Β', Αθήνα 1983· Γιάννης Ζέβγος, «Αυτοβιογραφικό σημείωμα», στο Καίτη Ζεύγου, *Με το Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα 1980· Καίτη Ζεύγου, ό.π.· Αλέκος Παπαπαναγιώτου (επιμ.), *Γιάννης Ιωαννίδης: Αναμνήσεις*, Αθήνα 1979· Μαρία Καραγιώργη, *Μέχρι την απόδραση*, Αθήνα 1989· «αυτοβιογραφικά σημειώματα του Γιάννη Κορδάτου του 1961» (κατά το Δήμο Μέξη), βλ. Δήμος Μέξης, *Ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος και το έργο του*, Αθήνα 1975· Γιάννης Μανούσακας, *Ο Χαλασμός*, Αθήνα 1978· Δημήτρης Μιχελίδης, *Ο μυστικός πράκτορας στο ΚΚΕ*, Αθήνα 1986· Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Στις φυλακές και τις εξορίες*, Αθήνα 1978· του ίδιου, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, Αθήνα 1986· Αβράμ Μπεναρόγια, βλ. υποσημείωση 2· Βασίλης Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ'*, Αθήνα 1974· του ίδιου, *Μαρτυρίες (1906-1938)*, Αθήνα 1983· Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Αθήνα 1976· Γιάννης Πετσόπουλος, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ*, Αθήνα 1946· «αυτοβιογραφικό σημείωμα του Νίκου Πλουμπίδη», βλ. Γιώργος Μαύρος, «Η εκτέλεση του Νίκου Πλουμπίδη», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 2-8 Μαΐου 1984· Χρήστος Ρουμελιωτάκης, «Μανώλης Ρουμελιωτάκης: Σώπα πατέρα», *Πλανόδιον*, 14 (Ιούνιος 1991), σ. 89-100· Πέτρος Ρούσσος, *Της πρώτης νύχτης*, Αθήνα 1987· Α. Στίνας, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1985· Βασίλης Τρουκαλίδης, *Χρονικά του αγώνα και οι ήρωες αυτών των χρονικών*, Αθήνα 1980· Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Αθήνα 1983.

7. Βλ. Μ. Δημητρίου, «Έτσι γεννήθηκε το Κ.Κ.Ε.», ό.π. (υποσημ. 4), και τις συνεντεύξεις στο έργο του ίδιου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, Α': Από τους ουτοπιστές στους σοσιαλιστές*, Αθήνα 1985.

του Στρατή Σωμερίτη και του Στέφανου Σαράφη. Ξεχωριστή ομάδα αποτελούν αυτοβιογραφίες καλλιτεχνών ή μυθιστορήματα με αυτοβιογραφικό χαρακτήρα — προ πάντων τα έργα του Ασημάκη Πανσέληνου, της Έλλης Αλεξίου, της Μαρίας Ιορδανίδου και του Μίκη Θεοδωράκη. Αποσπάσματα αναμνήσεων του Κώστα Παπαρρήγα βρίσκονται σ' ένα βιβλίο για την ΟΚΝΕ⁸.

A. KINHTPA KAI MOPΦEΣ

I. Βιογραφικά

Στο γεγονός ότι ο Αβραάμ Μπεναρόγια έζησε πολλά χρόνια οφείλεται η ύπαρξη δύο αυτοβιογραφικών κειμένων του ίδιου προσώπου, μεταξύ των οποίων μεσολαβεί ένα διάστημα περισσότερο από σαράντα χρόνια. Πώς παρουσιάζει ο Μπεναρόγια σ' αυτά τα κείμενα τον εαυτό του; Στα άρθρα του 1931 λέει σχετικά με τους εθελοντές που βρέθηκαν στο στρατό των Νεοτούρκων το 1909: «Μεταξύ τῶν ἐθελοντῶν κατετάχθησαν πλεῖστοι Ἕλληνες καὶ Βούλγαροι καὶ μερικοὶ Ἰσραηλῖται ἀκόμη»⁹. Ο ίδιος ο Μπεναρόγια ήταν ένας από τους «Ισραηλίτες» που πήραν μέρος στην εκστρατεία. Γυρίζοντας από την εκστρατεία μερικοί από τους εθελοντές άσκησαν κάποια επίδραση στους εργάτες της Θεσσαλονίκης: «Εἷς ἐξ αὐτῶν, μικρόσωμος Ἰσραηλίτης τυπογράφος διεκρίθη μεταξύ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐργατῶν, διὰ τοὺς χαρακτηριστικοὺς σοσιαλιστικοὺς λόγους»¹⁰. Φυσικά ο μικρόσωμος ισραηλίτης τυπογράφος είναι ο ίδιος ο Αβραάμ Μπεναρόγια. Πρόκειται για κρυφές αυτοβιογραφικές ενδείξεις. Τί όμως γράφει το 1979; «Ἡ ζωὴ μου. Ἀξίζει νὰ σᾶς τὴ διηγηθῶ. Εἶμαι πιά ἐνενηντάρης καὶ στὴν ζωὴ μου συνέβησαν πολλὰ, παρὰ πολλὰ (...) στὴ ζωὴ μου ἔχω ἀλλάξει τρεῖς φορές ἐθνικότητα, ἐγνώρισα τρεῖς γυναῖκες (πρὶν παντρευθῶ μιὰ τέταρτη) καὶ στὰ σχολεῖα σχεδὸν πάντα εἶχα τὸν ἀριθμὸ 3 (...) Καθ' ὅλην τὴν ζωὴν μου, μοῦ συνέβησαν πολλὰ τραγικὰ γεγονότα, σπάνια δὲ εἶχα λό-

8. Έλλη Αλεξίου, *Από πολύ κοντά (Αυτοβιογραφικό)*, Αθήνα 1979· Πέτρος Αποστολίδης, *Όσα θυμάμαι 1900-1969, Β': Η συνέχεια 1900-1922 και 1923-1969*, Αθήνα 1983· Ελευθερίου Αποστόλου, *Το ξεκίνημα του ΕΑΜ*, Αθήνα 1982· Μίκης Θεοδωράκης, *Οι δρόμοι του αρχαγγέλου*, Α', Αθήνα ³1986· Μαρία Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, Αθήνα ¹⁵1985· Μαργαρίτα Κωτσάκη, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες*, Αθήνα 1974· Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα 1974· Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, Αθήνα 1952· Γιώργης Τρικαλινός, *Δρόμος μακρύς και δύσκολος*, Αθήνα 1981· «αποσπάσματα αναμνήσεων του Κώστα Παπαρρήγα» βλ. Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943*, Αθήνα 1989.

9. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 45.

10. *Ό.π.*, σ. 46.

γους να είμαι ευχαριστημένος. Ποτέ όμως δεν έ γνώρισα την απελπισία και πάντα είστευα ότι κάτι το καλύτερο θα συνέβαινε αργότερα»¹¹. Τα παλιά παραθέματα δείχνουν μια συνειδητή επιφυλακτική στάση στην παρουσίαση του εαυτού του. Προσπαθώντας να γράφει όσο το δυνατό πιο αντικειμενικά αποφεύγει «προσωπικές», υποκειμενικές αναφορές. Το 1979 ο αναγνώστης δε θα καταλάβαινε μια τέτοια υφή του κειμένου, ενώ, αντίστροφα, το 1931 ο επικός τόνος και η μεγάλη συμβολική σημασία του αριθμού —που εκφράζει την προσπάθεια να δώσει μια συνεπή εικόνα της ζωής του, να της δώσει νόημα— δε θα ήταν δυνατά. Πενήντα χρόνια αργότερα ο αναγνώστης ζητά περισσότερες πληροφορίες από τον ίδιο το συγγραφέα, που λόγω της ηλικίας του έγινε ο ίδιος μέρος της ιστορίας και αντικείμενο περιέργειας.

Πολλοί παλιοί κομμουνιστές βρέθηκαν μετά από τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ σε μια παρόμοια θέση. Ηλικιωμένοι πια, δεν αρκούσε να δώσουν τη δική τους εκδοχή των ιστορικών γεγονότων — η νέα γενιά ήθελε να ξέρει κάτι για τις συνθήκες της ζωής τους: «Αλλά πέρα από τα γενικά, επίμονα ζητούσαν να μάθουν και κάτι για μās σάν ανθρώπους, πώς ζούσαμε, πώς δουλεύαμε σέ συνθήκες παρανομίας, πώς ήταν ή καθημερινή μας ζωή, πώς λειτουργούσαμε τις οργανώσεις και άπειρες λεπτομέρειες για τὸ πὼς πορεύεται καθημερινὰ κάποιος πὸν μπήκε σέ ἕνα τέτοιο κανάλι, μὲ τὰ μικρά του καὶ τὰ μεγάλα του, τὰ σημαντικά του καὶ τὰ ἀσήμαντα»¹². Σ' αυτές τις απαιτήσεις ανταποκρίνεται η αυτοβιογραφία.

Όπως είδαμε, ο ηλικιωμένος άνθρωπος συνδέει με την εξιστόρηση της ζωής και την προσπάθεια να συνοψίσει τις εμπειρίες του, να βγάλει κάποιο νόημα και να το μεταδώσει. Όσο μεγαλύτερη η ηλικία τόσο μεγαλύτερη και η επιθυμία να εκφράσει τις διδασχές πριν πεθάνει. Ο Α. Στίνας γράφει ότι τα γραπτά του δεν είναι παρά «...μιά περίληψη ὅσων θεωροῦσα ἐντελῶς ἀπαραίτητο νὰ ἀναφέρω, ἐπειδὴ ἡ ἡλικία καὶ ἡ ἀρρώστια μ' ἔκαναν νὰ φοβᾶμαι πὼς δὲν θὰ προλάβαινα νὰ τὰ κάνω γνωστά»¹³. Και ο Μπεναρόγια λέει: «Νὰ κάτσεις νὰ σ' τὰ πῶ ὅλα. Ἐγὼ θὰ πεθάνω καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει»¹⁴. Ο Βλαντάς προσθέτει σ' αυτό το μοτίβο μια άλλη διάσταση. Κατά την αποσταλινοποίηση ο Βλαντάς είχε απομακρυνθεί από την ηγεσία του ΚΚΕ και έγραψε τα έργα του στην εξορία στη Ρουμανία. Διαπιστώνει ότι απέτυχε στη μακρόχρονη προσπάθεια για ένα καλύτερο μέλλον¹⁵ και εξηγεί: «Από τότε ἀσχολοῦμαι μὲ συγγραφικὴ ἐργασία, σάν τελευταία συνεισφορὰ γιὰ ἕναν καλύτερο κό-

11. Κ. Σταματίου, *ό.π.*, 21 Μαΐου 1979.

12. Μ. Καραγιώργη, *ό.π.*, σ. 7.

13. Α. Στίνας, *ό.π.*, σ. 508.

14. Μ. Δημητρίου, «Έτσι γεννήθηκε», *ό.π.*, 5 Νοεμβρίου 1978.

15. Δ. Βλαντάς, *ό.π.*, σ. 129.

σμο»¹⁶. Το γράψιμο γίνεται πια μια τελευταία προσπάθεια να δώσει στη ζωή του μια στροφή — εκ των υστέρων.

Μερικοί συγγραφείς όπως η Καίτη Ζεύγου και η Μαρία Καραγιώργη αναφέρουν σαν αντιπροσώπους αυτών που ζητούν πληροφορίες και τα δικά τους παιδιά. Η Ζεύγου γράφει για την κόρη της που θέλει να γνωρίσει τη ζωή των γονέων της «... Έπειδή ξέρει ελάχιστα από τη ζωή του πατέρα της και τη δικιά μου, μιὰ πού ελάχιστα ζήσαμε μαζί»¹⁷. Και ο Σάββας Αργυρόπουλος αφιερώνει το βιβλίο στην κόρη του: «Αφιερώνεται στην κόρη μου Χαρά 'Αργυροπούλου πού δὲν ἔνιωσε τὴ στοργὴ καὶ ἀγάπη τοῦ πατέρα»¹⁸.

2. Ορθοδοξία και κριτική

Πολλοί συγγραφείς τονίζουν τη σημασία της συλλογικότητας, όπως παραδείγματος χάριν ο Βασίλης Μπαρτζιώτας: «Δὲν ἔχω καμία διάθεση νὰ παρυσιάσω τὸν ἑαυτό μου γιὰ... ἥρωα. Γιὰ μᾶς τοὺς κομμουνιστὲς ὁ πραγματικὸς ἥρωας εἶναι ὁ λαός! ... "Ἀλλωστε γιὰ κάθε κομμουνιστὴ ἡ δράση του ἀνήκει στὸ ΚΚΕ καὶ ὅ,τι καλὸ, θετικὸ ἔκανε στὴ ζωὴ του τὸ ὀφείλει στὸ Κόμμα του πού τὸν γαλούχησε καὶ τὸν ἀνάπτυξε»¹⁹. Η συλλογικότητα στην οποία οι συγγραφείς ανήκουν μπορεί να είναι ανάλογα με τις περιστάσεις το κόμμα, ένα συνδικάτο, μια ομάδα φυλακισμένων αλλά και ολόκληρος ο λαός. Εκφράσεις όπως «δεν είμαι παρά απλός αγωνιστής», «απλός εργάτης», ο οποίος δεν έχει να πει τίποτα το ιδιαίτερο, είναι κοινοί τόποι σε αφιερώσεις και προλόγους. Ο κομμουνιστής δε διακρίνεται από τους άλλους, εντάσσεται σ' ένα κοινό μέτωπο για ένα κοινό αγώνα. Αυτή η στάση έχει σαν συνέπεια μερικές ιδιομορφίες των κομμουνιστικών αυτοβιογραφικών κειμένων. Οι συγγραφείς δηλώνουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία ότι αν και καταγράφουν αναγκαστικά την προσωπική τους εμπειρία — σ' αυτό το σημείο κάνουν λεπτές διακρίσεις: θέλουν να είναι μόνο μάρτυρες των γεγονότων, μεσολαβητές, δε θέλουν να βρίσκονται στο κέντρο — αυτή η εμπειρία δεν είναι παρά παράδειγμα της καθημερινής ζωής της εποχής εκείνης, αυτών που έζησαν και όλοι οι σύντροφοί τους.

Αποτέλεσμα αυτής της προοπτικής είναι πιθανώς και ο τύπος κειμένων που έχει σαν ήρωα όχι πρόσωπα αλλά το «κίνημα»: Τίτλοι όπως *Το φοιτητικό κίνημα*, ή *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ* δείχνουν αυτήν την τάση.

Γι' αυτό το λόγο οι συγγραφείς αντιτίθενται και στη χρησιμοποίηση του

16. 'Ο.π., σ. 11.

17. Κ. Ζεύγου, ό.π., σ. 10.

18. Σ. Αργυρόπουλος, ό.π., αφιέρωση.

19. Β. Μπαρτζιώτας, *Στις φυλακές*, ό.π., σ. 14.

όρου «αυτοβιογραφία» στα έργα τους (φυσικά μόνο όσοι διακρίνουν ανάμεσα στην αυτοβιογραφία και στα απομνημονεύματα). Η αυτοβιογραφία που ασχολείται κυρίως με την προσωπική, ιδιωτική, «εσωτερική» ιστορία του ήρωα τους φαίνεται ατομική, ματαιόδοξη, απολιτική.

Η συγγραφή ενός βιβλίου δικαιολογείται κυρίως όταν υπηρετεί τους κοινούς στόχους της ομάδας στην οποία ανήκει ο συγγραφέας. Συνεπώς ο συγγραφέας απευθύνεται άμεσα στην ομάδα του. Ο Πέτρος Ρούσσος γράφει σ' ένα βιβλίο για την ΟΚΝΕ: «Στά νιάτα που θά χτίσουν ελεύθερη, δημοκρατική και σοσιαλιστική πατρίδα»²⁰. Η Αύρα Παρτσαλίδου πιστεύει ότι ο λαός θα νικήσει τους εχθρούς «... γιατί πάνω στη ματοβαμμένη του σημαία είναι γραμμένη ή καταδίκη τους, είναι γραμμένο τὸ φωτεινὸ μέλλον τοῦ ἡρωϊκοῦ λαοῦ μας»²¹. Η σημασία αυτών των συνθημάτων δεν περιορίζεται μόνο στη στερεότυπη απόδειξη επαναστατικού πνεύματος. Η χρήση τους εντάσσεται στα πλαίσια μιας πιο συγκεκριμένης τακτικής. Δεν είναι τυχαίο ότι τα βιβλία αυτά γράφτηκαν στην παράνομη περίοδο του ΚΚΕ, του Ρούσσου το 1972 στο Λονδίνο και της Παρτσαλίδου το 1965 σε μια ελληνική φυλακή. Κάτω από τέτοιες συνθήκες το σύνθημα σήμαινε: αντιστάσου, άντεξε, θα δεις καλύτερες μέρες! Και είναι αξιοσημείωτο ότι το παράδειγμα των νέων της ΟΚΝΕ και η ένταξη της σύγχρονης γενιάς στην ηρωική παράδοσή τους είναι τα μέσα με τα οποία ο συγγραφέας επιδιώκει το στόχο του. Αυτή η σύνδεση της ιστορίας του κόμματος με το σύγχρονο κόμμα είχε σαν συνέπεια, η ζωή των παλιών κομμουνιστών και η μορφή με την οποία παρουσιάζεται να είναι πια πολιτικό θέμα. Το ορθόδοξο ΚΚΕ που ανάλαβε μετά από τη νομιμοποίηση τη διαχείριση και ερμηνεία της κληρονομιάς διατηρεί τον επαναστατικό του χαρακτήρα κυρίως μέσω της αναφοράς στο ηρωικό παρελθόν. Ο ρόλος του αγωνιστή ως παραδειγματικού κομμουνιστή ευνοούσε τη δημιουργία της τυποποιημένης, προκαθορισμένης, αγνής «αγιογραφίας», όπως την ακούει ή τη διαβάζει κανείς στις επίσημες επετείους του κινήματος, στους εορτασμούς και στις νεκρολογίες για τους παλαίμαχους²². Από το υλικό που παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή ανταποκρίνεται κυρίως ο Βασίλης Μπαρτζιώτας σ' αυτόν τον τύπο — η αυτοβιογραφία του διαβάζεται σαν ένα εκτεταμένο αυτοβιογραφικό σημείωμα: όλα τα ιδιωτικά, οικογενειακά συμβάντα μεταβάλλονται σε συντελεστές του αγώνα, παρουσιάζεται μια ζωή αφιερωμένη στο κόμμα, από την πρώτη αναπνοή μέχρι το θάνατο.

20. Π. Ρούσσος, *ό.π.*, σ. 7.

21. Α. Παρτσαλίδου, *ό.π.*, σ. 7.

22. Στο *Νέο Κόσμο* και την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* βρίσκονται πολλά παραδείγματα, βλ. Βιβλιογραφία στο Heinz Richter, *Griechenland und Zypern seit 1920. Bibliographie zur Zeitgeschichte*, Heidelberg 1984.

Οι περισσότεροι συγγραφείς ξεπέρασαν τα στενά πλαίσια της πολιτικής βιογραφίας και της συλλογικότητας. Η Μαρία Καραγιώργη γράφει: «Ό,τι επιτρεπόταν να βγει προς τὰ ἔξω τὸ ἔβρισκες στὰ ἐπίσημα ὕλικά τοῦ κόμματος — ὀλομέλειες, συνέδρια, ἀποφάσεις, κ.λπ., κ.λπ. Τί εἶχα νὰ πῶ ἐγώ, ἕνας καλὸς βέβαια κομμουνιστής, ἀλλὰ σὰν τὶς χιλιάδες ἄλλους ποὺ ὑπῆρχαν; Αὐτὴ ἦταν ἡ ψυχολογία ὅλων μας. Ἀλλὰ οἱ γενιὲς ἀλλάζουν, ἄνθρωποι καὶ καταστάσεις ὠριμάζουν. Μαζί τους, ἔτσι ποὺ ἐπὶ δεκαετίες “δουλεύτηκα” ἀνάμεσα στὸ σφυρὶ καὶ στὸ ἄμῳνι, ὠρίμασα καὶ ἐγώ»²³. Συνέπεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας ὠρίμανσης εἶναι συχνὰ καὶ μια κάποια απομάκρυνση ἀπὸ τὸ κόμμα. Οἱ συγγραφεῖς ασκοῦν μια κριτικὴ ποὺ κινεῖται συχνὰ μέσα στα πλαίσια τοῦ κόμματος, ποὺ μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ οδηγήσει στὴ διαγραφὴ ἢ τὴν ἀποχώρηση. Σχεδὸν ὅλοι πάντως παραμένουν κομμουνιστές —κατὰ τὸ δικό τους ὀρισμὸ τουλάχιστον— καὶ περιπτώσεις ὅπως αὐτὲς τοῦ Ελευθερίου Σταυρίδη καὶ τοῦ Ἀριστείδη Δημητράτου ποὺ πέρασαν στὴν ἀντίπαλη πλευρὰ εἶναι ἐξαιρέσεις. Τὸ φάσμα κριτικῆς ὅμως ποὺ ἀσκεῖται στὸ ΚΚΕ εἶναι πολὺ ευρὺ καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν προσεκτικὰ ἐκφραζόμενη διαφωνία μέχρι κατηγορίες καὶ μίσος. Πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ ΚΚΕ (καὶ τοῦ ΣΕΚΕ) ποὺ ἔφυγαν ἢ διαγράφηκαν ἐγκατέλειψαν τὴν πολιτικὴ καὶ δὲν ἀσκήσαν ἀνοιχτὴ κριτικὴ. Μερικοὶ ὅμως, ὅπως ὁ Α. Στίνας, ἐξελίχτηκαν ἀπὸ φανατικούς ὁπαδούς τοῦ ΚΚΕ σε ἀδιάλλακτους ἐχθρούς του: ἐνὼ παλιὰ εἶχε συμμετάσχει σε διαγραφές ἄλλων χωρὶς νὰ δείξει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς γραμμῆς τῆς Διεθνούς καὶ τοῦ κόμματος, μετὰ τὴν πλήρη ἀποτυχία τῆς ἐπαναστατικῆς γραμμῆς τῆς λεγόμενης «Τρίτης Περιόδου» τοῦ καπιταλισμοῦ τὸ 1930 καὶ 1931 καὶ μετὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ηγεσίας ἐναντίον τοῦ πῆρε ἀπόφαση νὰ προχωρήσει, «ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πειθαρχία σὲ ἕνα κόμμα ποὺ ἡ πολιτικὴ τοῦ ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης»²⁴. Τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀντιπροσώπευε ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκεῖνη ὁ ἴδιος ὁ Στίνας.

Πολλὰ στελέχη ποὺ εἶχαν διαγραφεῖ ἢ περιθωριοποιηθεῖ συσπειρώθηκαν μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τὸ 1968 γύρω ἀπὸ τὸ ΚΚΕ-εσωτερικόν. Αὐτὴ ἡ διάσπαση δὲν εἶχε μεγάλες συνέπειες γιὰ τὸ ΚΚΕ σὲ ψήφους, ἀλλὰ σήμαινε τὴ διάλυση τῆς παλιᾶς ηγετικῆς ομάδας. Ξαφνικὰ ὑπῆρχαν δύο κόμματα ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν κληρονομιά τοῦ κινήματος, δύο κόμματα ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ἀνταγωνιστικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἱστορίας τοῦ ΚΚΕ. Ἀν καὶ σήμερα αὐτὲς οἱ διαιρέσεις ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλες διασπάσεις, στα ἔργα τῶν συγγραφέων κυριαρχοῦν ἀκόμα οἱ παλιές ἀντιπαραθέσεις²⁵. Οἱ συγγραφεῖς ποὺ

23. Μ. Καραγιώργη, *ὁ.π.*, σ. 7.

24. Α. Στίνας, *ὁ.π.*, σ. 155.

25. Βλ. Oleg Smith, «Parteigeschichte und Parteilichkeit: Die Bewältigung der

κλίνουν προς το ΚΚΕ εσωτερικού έχουν μια κάπως αντιφατική εικόνα για το παρελθόν. Από τη μία μεριά δέχονται την ευθύνη για τις πράξεις τους, όπως ο Βασίλης Νεφελούδης: «Πρέπει να πω απ' την αρχή πώς στην συνείδησή μου ή ευθύνη μου για λάθη και παραμορφώσεις που έγιναν από συλλογικά όργανα στα όποια μετεΐχα, παραμένει ακέραيه»²⁶. Θεωρεί τον εαυτό του υποχρεωμένο να απολογηθεί για τις πράξεις του και τις αποφάσεις του κόμματος γενικά, κάτι που αποκλείεται για έναν ορθόδοξο του οποίου η συνείδηση σαν μέλος του κόμματος βασίζεται σε μια κωδικοποιημένη ιστορία: η γενική πορεία πρέπει να μείνει άθικτη, μόνο «βελτιώσεις» είναι δυνατές, όχι «αλλαγές». Από την άλλη όμως η κριτική δεν ξεπερνάει ένα ορισμένο σημείο: κατακρίνουν μεν την εξάρτηση του κόμματος του Μεσοπολέμου από τη Σοβιετική Ένωση, την προσωπολατρεία, τις μεγάλες εκκαθαρίσεις της δεκαετίας του '30, τα λάθη της ηγεσίας, όμως τα μέτωπα, οι εχθροί είναι οι ίδιοι, ο αγώνας παραμένει δίκαιος, σωστός. Η γενική αμφισβήτηση της αξίας του αγώνα θα αφαιρούσε κάθε νόημα από τις προσπάθειες των ιδίων των συγγραφέων αυτήν την εποχή και θα σήμαινε και την προδοσία εναντίον αυτών που πέθαναν στην πορεία. Ο πόθος να μην ξεχαστούν οι παλιοί φίλοι και το μαρτύριό τους είναι από τα πιο σημαντικά κίνητρα για τη συγγραφή των γεγονότων. Γι' αυτούς και όχι λόγω κάποιας κομματικής γραμμής εξιδανικεύουν το παρελθόν.

Πολλοί έπρεπε να πεθάνουν για τις πεποιθήσεις τους και οι επιζήσαντες πιέζονται από τις σκιές τους, όπως και η Μαρία Καραγιώργη: «Ήμουν μόνη μου και έλεγα: "Ζω με τα φαντάσματά μου". Και οι πεθαμένοι μου ήταν σαν να μου ψιθύριζαν απελπισμένα: "Εσύ έζησες, έμας μās ξέχασες;" ... Σας θυμάμαι πάντα, Σύντροφοί μου. Πάντα με αγάπη και συγκίνηση. Και είναι πολλοί σαν και μένα. Γι' αυτό θέλω να ξαναφέρω για λίγο την ύπαρξή σας στη ζωή. Για να σας γνωρίσουν και τα παιδιά μας και τα εγγόνια μας. Που είναι και τα δικά σας παιδιά και εγγόνια, αφού οι περισσότεροι από σας φύγατε πολύ νέοι και δεν προλάβετε να αποκτήσετε δικά σας»²⁷.

Το κύρος των νεκρών είναι τόσο μεγάλο ώστε όλες οι παρατάξεις προσπαθούν να το αξιοποιήσουν. Το ΚΚΕ κατόρθωσε να στηρίξει το μύθο του ενιαίου και αδιάσπαστου κόμματος μέσω των στελεχών που πέθαναν σαν εκπρόσωποι και σύμβολα της ορθής γραμμής (και δε μπορούν άλλωστε να αποκλίνουν πια από το σωστό δρόμο). Φανερό παράδειγμα είναι η Ηλέκτρα Αποστόλου, αδελφή του Λευτέρη Αποστόλου, ο οποίος ήταν λιγότερο πιστός στη

Vergangenheit in der griechischen kommunistischen Bewegung», στο Jürgen Werner (επιμ.), *Modernes Griechenland - Modernes Zypern*, Amsterdam 1989.

26. Β. Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ'*, ό.π., σ. 9.

27. Βλ. Μ. Καραγιώργη, ό.π., σ. 8 κ.ε.

γραμμή. Η Αποστόλου ήταν την περίοδο του Μεσοπολέμου απ' τα ηγετικά στελέχη της ΟΚΝΕ και βασανίστηκε και δολοφονήθηκε στην Κατοχή. Αλλά και ο Α. Στίνας παρουσιάζει τα θύματα του δικού του κινήματος, τα θύματα του σταλινισμού, για να υποστηρίξει τις απόψεις του. Ο Βασίλης Τσουκαλίδης προσπαθεί να δημιουργήσει καινούρια παράδοση ξεχασμένων κομμουνιστών ηρώων, και η ίδια η Κεντρική Επιτροπή του 1956 —μετά την απομάκρυνση του Νίκου Ζαχαριάδη και της ομάδας του— έχει ένα μάρτυρα: το Νίκο Πλουμπίδη που εκτελέστηκε το 1953 στην Ελλάδα ενώ η ηγεσία Ζαχαριάδη τον είχε χαρακτηρίσει πράκτορα και χαφιέ.

3. Τα αυτοβιογραφικά κείμενα μετά το 1974

Μετά την μεταπολίτευση εξωγενείς παράγοντες ευνοούσαν την ανάπτυξη του είδους, όπως δείχνουν και ο αριθμός νέων κειμένων και η ποιότητά τους. Τα κείμενα όμως έχουν μια ξεχωριστή ιστορία που εξαρτάται, βέβαια, από εξωγενείς παράγοντες —την πολιτική— δε βαδίζει όμως παράλληλα μ' αυτούς, έχει το δικό της ρυθμό.

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρισκόταν και βρίσκεται ακόμα η «Μεγάλη Δεκαετία» του ΚΚΕ, δηλαδή η περίοδος της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Υπάρχει ογκώδης βιβλιογραφία για την εποχή, πολύτομες ιστορίες, υπάρχουν μελέτες, απομνημονεύματα, «άσπρα» και «μαύρα» βιβλία. Τεράστιος αριθμός άρθρων σε περιοδικά και σε εφημερίδες, προκαλεί μέχρι σήμερα συζητήσεις και διαμάχες για τα γεγονότα ανάμεσα στους παλιούς αγωνιστές. Με τον καιρό μπορεί να παρατηρήσει κανείς μια κάποια στροφή του ενδιαφέροντος προς την «προϊστορία» των συγκρούσεων της δεκαετίας 1940-1950, προς την εποχή του Μεσοπολέμου. Σ' αυτή τη στροφή απάντησαν με τον καιρό και οι συγγραφείς με κείμενα για την προϊστορία των γεγονότων και τη σταδιοδρομία τους. Στα έργα του Βασίλη Νεφελούδη φαίνεται η διαφορά. Το βιβλίο του *Αχτίνα Θ'* δημοσιεύτηκε το 1974. Περιέχει τις προσωπικές αναμνήσεις από τη σύλληψή του το 1938 κατά τη δικτατορία του Μεταξά μέχρι το 1943 και περιγράφει τις συνθήκες κράτησης και τις επαφές μεταξύ των κρατουμένων στις φυλακές της Κέρκυρας²⁸. Μια γενική εισαγωγή ασχολείται με την πολιτική του ΚΚΕ στο Μεσοπόλεμο αλλά και με εσωκομματικά προβλήματα όπως την προσωπολατρεία. Σε σύγκριση με άλλα απομνημονεύματα, η *Αχτίνα Θ'* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί επικεντρώνεται στην αφήγηση ενός σχεδόν άγνωστου κεφαλαίου της ιστορίας του ΚΚΕ· παρόμοιο ενδιαφέρον όμως για άλλες άγνωστες πτυχές της ιστορίας του Μεσοπολέμου προφανώς δεν υπήρχε. Το βιβλίο δεν περιλαμβάνει προσωπικές αναμνήσεις

28. Β. Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ'*, ό.π.

του τότε μέλους του Πολιτικού Γραφείου που θα κάλυπταν μεγάλα κενά της ιστορίας του κόμματος της εποχής. Το 1984 η στάση είχε αλλάξει. Οι *Μαρτυρίες (1906-1938)* έχουν προσωπική υφή όπως φαίνεται ήδη από την πρώτη πρόταση: «Γεννήθηκα στα Μουδανιά τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1906. Ὁ πατέρας μου...»²⁹.

Πολλοί συγγραφείς που έγραψαν περισσότερα από ένα βιβλία ακολουθούν αυτό το πρότυπο. Δημοσιεύουν τις παιδικές τους αναμνήσεις μετά από τις αποκαλύψεις τους για την περίοδο του πολέμου. Έτσι ο Γιάννης Μανούσακας, ο Δημήτρης Βλαντάς, ο Αντώνης Φλούντζης και ο Βασίλης Μπαρτζιώτας δημοσιεύουν κείμενα για την προπολεμική περίοδο μετά την έκδοση των βιβλίων τους που αναφέρονται στη δεκαετία του '40. Άλλοι προσθέτουν τα παιδικά χρόνια σε νέες εκδόσεις παλιότερων έργων, όπως ο Πέτρος Ρούσσος στο βιβλίο του *Της πρώτης νύχτας*³⁰.

Σ' αυτό το σημείο τα πράγματα γίνονται κάπως περίπλοκα. Όπως διαπιστώσαμε, ο συγγραφέας πολλές φορές προσαρμόζει τα θέματα του αυτοβιογραφικού κειμένου στη ζήτηση. Συμβαίνει όμως και το αντίθετο. Υπάρχουν αρκετά απομνημονεύματα που γράφτηκαν πριν υπάρξουν οι πολιτικές προϋποθέσεις ή ένα ευρύτερο ενδιαφέρον στην αγορά για να δημοσιευτούν, υπάρχει δηλαδή και η περίπτωση στην οποία κείμενο και ενδιαφέρον για το κείμενο δε συμπίπτουν. Αυτό οδηγεί σε δύο συμπεράσματα. Πρώτον ορίζει το σημείο στο οποίο μπορούν να διαχωριστούν δύο διαφορετικά κίνητρα για τη συγγραφή — στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους αλλά κατ' αρχήν όχι ίδια. Στη μια πλευρά είναι η έρευνα των αιτίων για τις εξελίξεις της δεκαετίας του σαράντα, στην άλλη μια προσωπική πρόσβαση στο θέμα, που είναι ανεξάρτητη από τις εξωτερικές συνθήκες και που είναι καμιά φορά ένα σημάδι αντίστασης εναντίον του περιβάλλοντος. Δεύτερον υπογραμμίζει τον καθοριστικό ρόλο της δημόσιας ζήτησης που είναι σε θέση να ρυθμίζει την εκδοτική πολιτική των εκδοτικών οίκων και των ιδίων των συγγραφέων.

Μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι στη δεκαετία του ογδόντα κανένα από τα βιβλία δεν αγνοεί πια τα νεανικά χρόνια του συγγραφέα και μοιάζει και στη δομή πιο πολύ με αυτοβιογραφία, δηλαδή εξιστορεί τη ζωή από την αρχή. Τη στροφή αυτή ορίζουν το 1978 η δημοσίευση της αυτοβιογραφίας του Γιάννη Μανούσακα και μια σειρά άρθρων για το ΚΚΕ και το ΣΕΚΕ που βασίζεται σε συνεντεύξεις. Ο Μανούσακας έγραψε το βιβλίο *Ο Χალασμός*, όπως και τα άλλα έργα του στην περίοδο της χούντας. Το 1975 κυκλοφόρησε *Η Αεροναυπλία* για την κομμουνιστική ομάδα αυτής της φυλακής της Μεταξικής δικτατορίας

29. Του ίδιου, *Μαρτυρίες*, ό.π., σ. 9.

30. Π. Ρούσσος, ό.π., σ. 11.

και της Κατοχής, το 1978 *Ο Χαλασμός*³¹. Σ' αυτό περιγράφει τη ζωή στο κρητικό χωριό από την προοπτική του παιδιού που ήταν, δίνοντας μια ζωντανή εικόνα της παλιάς Κρήτης, και απομακρύνεται αρκετά από τα μέχρι τότε δημοσιευμένα κομμουνιστικά αυτοβιογραφικά κείμενα. Δεν είναι τυχαίο ότι το έργο του δεν συγκρίθηκε από την κριτική μ' αυτά τα κείμενα αλλά με τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη³². Η σειρά του Μιχάλη Δημητρίου που δημοσιεύτηκε στο *Βήμα* τον ίδιο χρόνο δεν σώζει μόνο τη μαρτυρία πολλών κομμουνιστών για την ιστορία του κόμματος, αλλά τους ζητάει και πληροφορίες για ολόκληρη τη σταδιοδρομία τους. Από κει και πέρα επεκτείνεται και διαφοροποιείται το είδος σε μεγάλο βαθμό και δημοσιεύονται και παλιότερα κείμενα (π.χ. της Μαρίας Καραγιώργη και του Μανώλη Ρουμελιωτάκη).

Από τις σχετικές δηλώσεις στα έργα προκύπτει ότι οι συγγραφείς ξέρουν μόνο τι ακριβώς δε θέλουν να είναι τα έργα τους. Όπως είδαμε, πολλοί αρνούνται να χρησιμοποιούν τον όρο «αυτοβιογραφία» για τα κείμενά τους. Διστάζουν όμως και να αποκαλέσουν τα έργα τους «ιστοριογραφία». Από τη μία λείπει κατά τη γνώμη τους η αντικειμενικότητα του ιστορικού που δεν πήρε μέρος στα γεγονότα και που μπορεί να συγκρίνει τις μαρτυρίες με άλλες πηγές, από την άλλη οι παρατηρήσεις τους τους φαίνονται ως όχι ιδιαίτερης σημασίας.

Λιγότερο σαφείς είναι όταν πρόκειται για θετικούς προσδιορισμούς. Ο όρος «αναμνήσεις» που προτιμούν πολλοί διαφέρει στην έννοια του από συγγραφέα σε συγγραφέα. Περιληπτικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι αναμνήσεις (χρησιμοποιείται και η λέξη «απομνημονεύματα» με την ίδια σημασία) διηγούνται την προσωπική ζωή κάποιου, χωρίς να είναι αυτοβιογραφία, και παρουσιάζουν ιστορικά γεγονότα χωρίς να είναι ιστοριογραφία — ένας κάπως νεφελώδης προσδιορισμός.

Ο Βάσος Γεωργίου είναι αυτός που διαπιστώνει στο έργο του ότι ο χαρακτήρας της διήγησης αλλάζει ανάλογα με τη φάση της ζωής στην οποία βρίσκεται ο πρωταγωνιστής³³. Όταν οι συγγραφείς διηγούνται τις νεανικές τους αναμνήσεις γράφουν περισσότερο αυτοβιογραφικά, όταν φτάνουν στην κομματική τους δράση γίνονται μάρτυρες, πηγές, όταν κάνουν γενικές παρατηρήσεις για την πολιτική και την κατάσταση της χώρας είναι παντογνώστες ιστορικοί.

31. Γιάννης Μανούσakas, *Η Αχρονανπλία*, Αθήνα 1974, και του ίδιου, *Ο Χαλασμός*, ό.π.

32. Βλ. π.χ. Αλέξης Ζήρας, «Η αυτοβιογραφία. Κατάθεση ακατάβλητης πίστης», εφ. *Η Καθημερινή*, 26 Ιουλίου 1979.

33. Β. Γεωργίου, ό.π., σ. 6.

Β. ΔΡΟΜΟΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ

Με βάση τις βιογραφίες των συγγραφέων που συγκρότησα από τα κείμενα των ίδιων, μπορούν να εξεταστούν τα κίνητρα του ατόμου για την προσχώρησή του στην αριστερά· το άτομο εντάσσεται σε ομάδες με κοινά στοιχεία. Μπορεί κανείς να διακρίνει ομάδες με κριτήριο την κοινωνική ένταξη (διανοούμενοι, εργάτες), την τοπική καταγωγή (πρόσφυγες), την ένταξη σε κάποια μειονότητα (π.χ. Εβραίοι) ή το φύλο. Υπό την προϋπόθεση ότι τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας ασκούν καθοριστική επίδραση στη συμπεριφορά του ατόμου που ανήκει σ' αυτήν, τα ειδικά προβλήματα της κάθε ομάδας καθορίζουν και την πρόσβασή του στο κόμμα, η οποία διαφέρει από ομάδα σε ομάδα. Αρκετές φορές τα συμφέροντα των ομάδων είναι και ανταγωνιστικά. Στα πλαίσια αυτού του άρθρου εξετάζονται παραδειγματικά ορισμένες κοινωνικές ομάδες.

Διανοούμενοι και προλετάριοι

α. Διανοούμενοι

Όπως φαίνεται από τα λόγια του Αντώνη Φλούντζη σχετικά με την υποτίμηση του φοιτητικού κινήματος, οι ίδιοι οι κομμουνιστές αντιλαμβάνονται ταξικές διαφορές στις γραμμές τους: «Ξεκινώντας από στενές δογματικές αντιλήψεις δεν τού έδιναν την πρέπουσα σημασία. Γι' αυτούς τὸ Α και τὸ Ω ἦταν οἱ ἐργάτες καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ σὲ δεύτερη μοίρα οἱ ἀγρότες καὶ τὸ ἀγροτικόν. Ἦταν κίνημα ἀκαδημαϊκῶν πολιτῶν, διανοουμένων. Δὲν ἦταν ἐργατικόν ... Μὲ τέτοιες στενές φαινομενικά "ἐπαναστατικές" ἀντιλήψεις δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ σωστὴ καθοδήγηση τοῦ κινήματος τῆς νέας γενιᾶς γενικά καὶ τῆς σπουδάζουσας νεολαίας εἰδικότερα»³⁴.

Δικαιολογημένα ἢ ὄχι, οι διαιρέσεις αυτές αποτελούν σοβαρά προβλήματα για τον κομμουνιστή. Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια του ΣΕΚΕ σφραγίστηκαν από τους λεγόμενους διανοουμένους, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς εύκολα κοιτάζοντας το ιδρυτικό ψήφισμα του ΣΕΚΕ το 1918. Ιδρυτικοί φορείς του κόμματος ήταν —εκτός από τη Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης— σοσιαλιστικοί όμιλοι και οργανώσεις νεολαίας. Τα μέλη τους ήταν στην πλειοψηφία τους δικηγόροι, γιατροί, δάσκαλοι και φοιτητές³⁵. Αν και οι ιδρυτές ακολουθήσαν άλλα πρότυπα από τους πρώτους τους δασκάλους, οι καταβολές τους

34. Α. Φλούντζης, *ό.π.*, σ. 447 κ.ε.

35. Στοιχεία για την απασχόληση προ πάντων στις συνεντεύξεις στο Μ. Δημητρίου, «Έτσι γεννήθηκε το ΚΚΕ», *ό.π.* Ονόματα και οργανώσεις βρίσκονται στο Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.), *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, Αθήνα 1982.

βρίσκονται στους σοσιαλιστικούς ομίλους όπως τους περιγράφουν π.χ. ο Α. Στίνας ή ο Αριστείδης Δημητράτος για τα Επτάνησα³⁶ και στο σοσιαλισμό των δημοτικιστών όπως τον γνωρίζουμε από τη γερμανική ομάδα φοιτητών γύρω από το Γεώργιο Σκληρό (Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτρης Γληνός, Μανώλης Τριανταφυλλίδης κ.ά.)³⁷ και τις συζητήσεις του Νουμά στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα³⁸ — αν και πολλοί απ' τους παλιούς σοσιαλιστές και τους δημοτικιστές δε βρήκαν θέση στο καινούριο κόμμα. Οι επιδράσεις ήταν αρκετές φορές άμεσες, πήραν διαστάσεις σχέσεων δασκάλου, συχνά μέσω των δημοσιευμάτων. Μπορούμε να συνθέσουμε γενεαλογίες: ο Γληνός μαθητής του Σκληρού, ο Γληνός δάσκαλος του Γιάννη Κορδάτου, τα βιβλία του Κορδάτου επηρεάζουν μια ολόκληρη γενιά κομμουνιστών. Ο Γιάννης Ιορδανίδης δίνει στην Καίτη Ζεύγου ένα βιβλίο του Κορδάτου, ο Ιορδανίδης είναι δάσκαλος στην Αίγυπτο τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα και έρχεται σε επαφή με το Γεώργιο Σκληρό. Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν περιγράφοντας τις μεταβολές που έγιναν μέσα τους με το διάβασμα των σχετικών βιβλίων μοιάζουν με περιγραφές θαυμάτων. Ο Δελμούζος π.χ. περιγράφει την ανάγνωση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* που του είχε δείξει ο Σκληρός: «Σά νά μ' ἄρπαξε ἕνα σιδερένιο χέρι ἀπὸ τὰ σύννεφα στὸ χῶμα. Ὁ συγκλονισμὸς καὶ ὁ θαυμασμὸς ἦταν τέτοιος, πὺλ σὲ σχετικὲς πολὺὲρες συζητήσεις μὲ τὸ Σκληρό, ἂν καὶ ὁλόκληρος ὁ ἑαυτὸς μου ἦταν καθολικὴ μεγάλη ἀντίρρηση, δὲν μπορούσα νὰ ἀντιτάξω παρὰ ἀσήμαντα ἐπιχειρήματα»³⁹. Η Καίτη Ζεύγου γράφει: «Ὅταν ἤμασταν στὴν κατασκήνωση ζήτησα ἀπὸ τὸν Ἰορδανίδη νὰ μοῦ φέρει κάποιον βιβλίο γιὰ τίς ὥρες τῆς σκόλης μου. Περίμενα λογοτεχνικό. Μοῦφερε τὴ «Νεοελληνικὴ πολιτικὴ Ἱστορία» τοῦ Γιάννη Κορδάτου, πὺλ μόλις εἶχε κυκλοφορήσει. Τὴ διάβασα μονορούφι. Σεισμὸς μέσα μου. Ἀνατροπὴ ὅλης τῆς βάσης, ὅπου στηρίζονταν μέχρι τότε οἱ ἱστορικὲς μου γνώσεις καὶ κοινωνικὲς μου ἀντιλήψεις καὶ πλῆθος ἐρωτηματικά. Κι ὁ Ἰορδανίδης πρόθυμος νὰ μοῦ ἐξηγεῖ τὴν κάθε μου ἀπορία...»⁴⁰.

Οι Ἕλληνες φοιτητές στο εξωτερικὸ στις αρχές του αἰώνα και οἱ ἀνήσυχοι φοιτητές και δάσκαλοι εἴκοσι χρόνια ἀργότερα επέκριναν τὴν κοινω-

36. Μ. Δημητρίου, «Ἐτσι γεννήθηκε τὸ ΚΚΕ», ὅ.π., 5 Νοεμβρίου 1978· Α. Στίνας, ὅ.π., σ. 83 κ.ε. καὶ σ. 88 κ.ε.

37. Βλ. σχόλια του Φ. Ηλιού στο Φ. Ηλιού, ὅ.π., Α'.

38. Για τὸ Νουμά καὶ τὸ Γεώργιο Σκληρό βλ. Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα*, Αθήνα 1974, τῆς ἰδίας, *Ὁ Γ. Σκληρὸς στὴν Αἴγυπτο*, Αθήνα 1988· γιὰ τὴ σκέψη του Σκληρού βλ. Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Μαρξισμὸς καὶ ιστοριογραφία στὴν Ελλάδα*, Αθήνα 1987, ἔργα του βλ. Λουκάς Αζελός (επιμ.), *Γ. Σκληρὸς: Ἔργα*, Αθήνα 1977.

39. Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου, *Δημοτικισμὸς*, ὅ.π., εισαγωγή, σ. 24.

40. Κ. Ζεύγου, ὅ.π., σ. 42.

νική ανισότητα, το πολιτικό σύστημα και την εκκλησία. Ψάχνοντας για μοντέλα για τη λύση των ζητημάτων, πολλοί βρήκαν στο Μαρξισμό όχι μόνο μια εξήγηση της ελληνικής πραγματικότητας αλλά και την επαγγελία μιας ριζικής αλλαγής. Ο προσωρινός δεσμός του δημοτικισμού και του σοσιαλισμού εξηγείται από την ομοιομορφία των στόχων: την ελληνική ανανέωση. Ένα μέρος θα προσπαθούσε να την πραγματοποιήσει προσχωρώντας στο Φιλελεύθερο Κόμμα, ένα μέρος διαλέγοντας τη ριζοσπαστική αριστερά.

β. Εργάτες

Ο μεσολαβητής πάντως όλων αυτών των ιδεών είναι ο δάσκαλος, το βιβλίο, το διάβασμα, που διακρίνουν την ομάδα των διανοουμένων ριζικά από τον εργάτη.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους οι —οργανωμένοι— εργάτες ξεκινούν από τελείως διαφορετικές προϋποθέσεις. Ο κόσμος του εργάτη-συνδικαλιστή είναι ο συνδικαλιστικός αγώνας, η πάλη για ψηλότερους μισθούς και για καλύτερες συνθήκες εργασίας. Δεν ασχολείται με τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, προωθεί τα άμεσα συμφέροντά του. Ο Βασίλης Νεφελούδης, πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία, δούλεψε σ' ένα κατάστημα χαλιών πριν διοριστεί τροχιδορομικός υπάλληλος το 1925: «Οί έμποροϋπάλληλοι ήταν σκόρπιοι σέ χιλιάδες μικρομάγαζα, άνοργάνωτοι και γι' αυτό άνυπεράσπιστοι. Έκτεθειμένοι στην έργοδοτική ύπερεκμετάλλευση και άπληστία. Αντίθετα οί τροχιδορομικοί, οργανωμένοι από πολλά χρόνια στον Σύνδεσμό τους έξασφάλιζαν μιá προοδευτική βελτίωση τής θέσης τους. Και τó συμπέρασμα έβγαινε από μόνο του: Για τόν εργάτη και τόν υπάλληλο, ήταν όχι άπλώς χρήσιμη, αλλά και άπαραίτητη ή όργάνωση και ό αγώνας. Όδηγημένος, άβίαστα, στο πιό πάνω συμπέρασμα με βάση τις δικές μου έμπειρίες, έδωσα από την αρχή στον έαυτό μου τήν υπόσχεση πώς ποτέ δέν θά κάνω κάτι που θά έρχεται σέ αντίθεση με τó γενικό συμφέρον τοϋ έργαζομένου»⁴¹. Προσχωρεί στην κομμουνιστική παράταξη της ομοσπονδίας γιατί, όπως γράφει, οι κομμουνιστές ήταν οι καλύτεροι συνδικαλιστές: «Συντάχθηκα με τήν άριστερή παράταξη, και γιατί ποτέ κανένας από τούς ήγέτες τής άριστερᾶς δέν πάτησε στο γραφεΐο είτε για νά ζητήσει κάποιο ρουσφέτι (άλλαγή βάρδιας ή άνάπαυση τήν Κυριακή, ή άδεια για νά πάει στο χωριό κ.τ.λ.) είτε για νά συνεργασθεί στη σύνταξη τών άπεργοσπαστικῶν καταλόγων»⁴². Δε συναντάμε ούτε μία αναφορά στην ιδεολογία ή στο σοσιαλιστικό μέλλον⁴³.

41. Β. Νεφελούδης, *Μαρτυρίες*, ό.π., σ. 64.

42. Ό.π., σ. 42.

43. Ο Νεφελούδης γράφει για το «χρέος» του προς τους προμάχους των εργατικών αγώνων, το οποίο έπρεπε να εξοφλήσει, ό.π., σ. 24.

Εκτός από το κείμενο του Νεφελούδη υπάρχουν και άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα κομμουνιστών συνδικαλιστών: των Μάρκου Βαφειάδη, Βασίλη Τσουκαλίδη, Δημήτρη Μιχελίδη, Ιωακείμ Τσατσάκου καθώς και οι μαρτυρίες της Μαρίας Καραγιώργη για τον πατέρα της. Στα αυτοβιογραφικά κείμενα και σε μελέτες για το κόμμα παρουσιάζονται σαν ριζοσπαστικά στελέχη χωρίς ενδιαφέρον για ιδεολογικά ζητήματα. Κατά τον Τσατσάκο «... φτάσαμε στην ήγηση του κόμματος χωρίς να έχουμε καταλάβει καλά-καλά τί ήταν αυτό που λέγανε λικβινταρισμός, τί αυτοδιάθεση και τί αυτονομία στο Μακεδονικό»⁴⁴. Αυτό που χαρακτηρίζει όλους είναι η ταύτιση του «εργάτη» με το «συνδικαλιστή». Η δουλειά και η συμμετοχή στις συνδικαλιστικές δραστηριότητες προσδιορίζει τον εργάτη.

γ. Φτώχεια, έλλειψη μόρφωσης και μίσος

Αυτός ο προσδιορισμός μέσω της απασχόλησης ανταποκρίνεται στη γενική εικόνα που δίνουν οι μαρτυρίες. Διαπιστώνουμε ότι οι περισσότεροι συγγραφείς κατάγονται από αγροτικό ή μικροαστικό περιβάλλον. Η πολιτική συγκυρία και πιο συχνά η εκπαίδευση καθορίζουν την κατοπινή σταδιοδρομία του ατόμου και την ένταξή του σε μια συγκεκριμένη ομάδα⁴⁵. Η πρόσβαση στην εκπαίδευση εξαρτιόταν από τους πόρους της οικογένειας, αλλά και από την οικογενειακή στρατηγική. Ο Κρητικός Μανώλης Ρουμελιωτάκης θυμάται: «Στη μόρφωση, τὰ παιδιά τ' άφεντικοῦ εἶχαν τὸ προνόμιο, αὐτὰ στὸ γυμνάσιο, στὸ Πανεπιστήμιο, στὶς θέσεις στὸ κρατικὸ μηχανισμό, στὴν πολιτική. Τὰ παιδιά τῶν μικρονοικοκυρήδων τὸ πολὺ-πολὺ νὰ βγαναν τὸ γυμνάσιο, νὰ μάθηναν καμιὰ τέχνη, κι αὐτὸ ἂν εἶχαν πολυμελὴ οἰκογένεια, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ δουλεύουν οἱ ἄλλοι νὰ τοὺς συντηροῦν τὸν καιρὸ τῆς μαθητείας ἢ τῆς φοίτησης. Τὰ παιδιά τῶν ἐξαρτημένων πολλὰ δὲ τέλειωναν οὔτε τὸ δημοτικὸ καὶ ἀκοιλουθοῦσαν τὴ τύχη τῆς οἰκογένειάς τους»⁴⁶. Από τα κείμενα φαίνεται ότι και πιο φτωχές οικογένειες έστελναν τα παιδιά τους στο Γυμνάσιο και στο εξής στο Πανεπιστήμιο, αλλά όχι όλα. Στο σχολείο στέλνονταν κυρίως τα μικρότερα παιδιά αν είχαν τις ικανότητες, ο μεγαλύτερος γιος μάθαινε μια τέχνη ή βοηθούσε τον πατέρα στα χωράφια. Ο Κρητικός Γιάννης Μανούσακας ήταν ένας από αυτούς τους μεγαλύτερους γιούς. Ο μικρός του αδελφός πήγαινε στο γυμνάσιο και μια μέρα ο Γιάννης Μανούσακας ήθελε να πάρει τα αποτελέσματά του από το διευθυντή που του μίλησε στην καθαρεύουσα. Ο Μανούσακας δε μπορούσε να τον καταλάβει και ο διευθυντής του φέρθηκε

44. Μ. Δημητρίου, «Έτσι γεννήθηκε», ό.π., 24 Νοεμβρίου 1978.

45. Οι Α. Φλούντζης και Β. Γεωργίου προέρχονται από τέτοιες οικογένειες.

46. Μ. Ρουμελιωτάκης, ό.π., σ. 92.

περιφρονητικά: «... κι έφυγα καταντροπιασμένος και ποτέ στη ζωή μου δεν ξέχασα κείνη την προσβολή μ'α και τή στεναχώρια που ένωσα από κείνη τη μειονεχτικότητα, τὸ σβήσιμο, ὅτι δὲν ἤξερα τὴ γλώσσα μας! ... Νά! ἀπὸ κάτι τέτοια πὸν ἀναθυμᾶμαι, κι ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀνισότητα στοὺς ἀνθρώπους, εἶναι πὸν λέω πὼς ἂν γινόμουνά πάλι ἐκεῖνο τὸ ἀξιολύπητο πλάσμα, δὲν θὰ εἶχα νὰ διαλέξω ἄλλον δρόμο ἀπὸ αὐτόνε πὸν πέρασα ...»⁴⁷.

Ένας τρίτος Κρητικός, ο Δημήτρης Βλαντάς, υπέφερε από τις συνέπειες του αποκλεισμού των Συμμάχων κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η οικονομία του χωριού δέχτηκε βαρύ πλήγμα και ο δεκάχρονος Βλαντάς έπρεπε να διακόψει το Δημοτικό και να κουβαλάει ξύλο στο Ηράκλειο για λίγη τροφή. Μετά από χρόνια θα μάθαινε να διαβάζει και να γράφει από το γραμματέα του τοπικού πυρήνα του κόμματος.

Αυτοί οι συγγραφείς εκφράζουν καθαρά τις συνέπειες της φτώχειας, της πείνας και του αποκλεισμού από την εκπαίδευση: το μίσος απέναντι στους πλούσιους και στην κρατούσα τάξη. Στο κείμενο του Σάββα Αργυρόπουλου βρίσκεται μια μικρή και αποκαλυπτική αφήγηση. Ψάχνοντας στους δρόμους της Αθήνας μάταια για δουλειά είδε μια κοπέλλα που έκανε μανικιούρ σ' ένα άντρα: «Τοῦ ἔκανε μανικιούρ. Δὲν ξέρω τί μοῦρθε. Κοκκάλωσα στὴ θέση μου καὶ κοίταξα τὸ θέαμα ... Ἦμουνά τόσο ἀγανακτισμένος, πὸν σὰν βρισκόταν κείνη τὴ στιγμὴ κάποιος καὶ μοῦλεγε: Νά! πάρε αὐτὴ τὴ βόμβα καὶ τίναξέ τὰ ὅλα στὸν ἀγέρα! θὰ τὸ ἔκανα μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση καὶ ἄς πῆγαινα καὶ ἐγὼ μαζὺ τους»⁴⁸. Στη θερμή ατμόσφαιρα μιας βραδιάς του ΚΚΕ ενθουσιάστηκε με τα αγωνιστικά τραγούδια που άκουσε: «... τραγουδοῦσα τὴ πρώτη στροφή "ὦ! Κόκκινη σημαία μας / χρῶμα ἀγάπης καὶ ζωῆς / πόσες φορὲς ἐσκέπασες / τοὺς ἥρωές μας καταγῆς! Ὀνειρευόμουν τὸν ἑαυτὸ μου ξαπλωμένο, κατὰ γῆς νεκρὸ καὶ σκεπασμένο μὲ τὴν κόκκινη σημαία καὶ γύρω κόσμος μὲ τίς γροθιὲς σηκωμένες στὸν ἀγέρα νὰ φωνάζει Ἐκδίκηση!»⁴⁹. Φτώχεια και μίσος συνδέονται με ρομαντικές εικόνες που είχαν σαν περιεχόμενο ηρωισμό και εκδίκηση.

Για το Μανώλη Ρουμελιωτάκη οι πλούσιοι ήταν ένοχοι για το θάνατο του πατέρα του από ελονοσία. Αγόρασε ένα τουφέκι να πάρει εκδίκηση και το διηγήθηκε σ' ένα κομμουνιστή του χωριού του: «Ἄν μοῦ λέει, θέλεις νὰ ἐκδικηθεῖς, ὑπάρχει τρόπος, καὶ ὀργάνωση, πλιὸ ἀσφαλὴ καὶ πλιὸ ἀποτελεσματικὴ στὴν ἐκδίκηση.» Ἀρχισε νὰ μοῦ λέει γιὰ τὸ Κόμμα τῶν ἀδικημένων, σὰν τὸν πατέρα μου, καὶ πὼς χιλιάδες πολλές, σὲ οὔλο τὸ κόσμον ἀγωνίζονται νὰ ρίξουν τὴν ἀδικία, νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀγάπη στὸ κόσμον.

47. Γ. Μανούσκαας, *Χαλασμός*, ὁ.π., σ. 239 κ.ε.

48. Σ. Αργυρόπουλος, ὁ.π., σ. 18.

49. Ὁ.π., σ. 21.

Πώς στη Ρωσία έγιναν κυβέρνηση, κ' έδιωξαν τσοι βασιλιάδες ...»⁵⁰.

Ο Μάρκος Βαφειάδης εκφράζει τη βασική προσέγγιση του αδικημένου στην περιγραφή της στρατολόγησής του: «Έτσι, σ' αυτόν τόν κύκλο, άκουσα τὰ πρῶτα μαρξιστικά μαθήματα, γνωρίστηκα με μπροσουῖρες άπλές όπως ο Κροπότκιν κλπ. Άλλα καταλάβαινα, άλλα δέν καταλάβαινα, αλλά τὸ πρόβλημα είναι ὅτι κείνο πού τράβαγε περισσότερο ἦτανε πώς κάτω τὸ ξεχωριστό μπό-ραγες νά διακρίνεις, νά σκέφτεσαι γιατί στὸ κάτω-κάτω είναι φτιαγμένα ἔτσι τὰ πράγματα πού άλλοι ζοῦνε ἔτσι πλουσιοπάροχα χωρίς νά δουλεύουν καί άλλοι φυτοζωοῦν»⁵¹. Κατ' αρχήν το ΚΚΕ ἦταν ένα κόμμα για όλους. Ιδιαίτερα στα αυτοβιογραφικά κείμενα είναι το κόμμα που θα διώξει τους «βασιλιάδες», τους πλούσιους, και θα φέρει δικαιοσύνη για τους αδικημένους. Είναι το κόμμα των πεινασμένων, των αποκλεισμένων — ένα μαζικό κόμμα. Τα μέλη του Πολιτικού Γραφείου συζητούσαν για το σοσιαλφασισμό, μερικοί περιόριζαν την «εργατική τάξη» στους συνδικαλιστές και δεν ἤθελαν να αποδεχτούν το λεγόμενο «λούμπεν προλεταριάτο»⁵². Τα τοπικά στελέχη στο χωριό όμως προσαρμόστηκαν καλύτερα στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός τους.

δ. Συγκρούσεις

Μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις οι κομμουνιστές που ἦταν παιδιά στη δεκαετία του είκοσι εξάσκησαν το ίδιο επάγγελμα με τους γονείς τους, ἔζησαν στον ίδιο τόπο, ἦταν οπαδοί του ίδιου κόμματος. Αν και οι οικογενειακοί δεσμοί μπορεί να παραμένουν άθικτοι — οι κομμουνιστές ζουν τις μεταβολές πιο έντονα. Η ένταξη στο ΚΚΕ σήμαινε ρήξη με το παρελθόν που μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και σε κρίση ταυτότητας.

Κατά κανόνα ο μη εργάτης προσπαθούσε να προσαρμοστεί στο κόμμα της εργατικής τάξης, προσπάθεια που οδήγησε σε αλλαγές στο ντύσιμο, μια επαναστατική μόδα⁵³, στην αλλαγή παρέας, αλλά και σε προσπάθειες να δούλέψουν σε εργοστάσια, όπως περιγράφει η Καίτη Ζεύγου που προσπάθησε να ιδρύσει ένα κομματικό πυρήνα σ' ένα εργοστάσιο υφαντουργίας. Απέτυχε γιατί απομονώθηκε γρήγορα από τις πρωτεργάτριες και ἔπρεπε να κάνει ιδιαίτερα δύσκολη δουλειά στο σίδηρο, αλλά εξομολογείται: «Κι ὕστερα ἦταν καί τὸ άλλο. Όσο καί τὸ προσπαθοῦσα δέν τὰ κατάφερνα νά ταυτιστῶ με τίς ἐργάτριες, νά γίνω ἕνα μαζί τους. Δέ μουρχότανε στὴ γλῶσσα μου νά βρῶ, νά πῶ χοντρά ἄστεϊα, νά κάνω χειρονομίες. Κι οἱ ἐργάτριες ἐδῶ καί σαράντα-

50. Μ. Ρουμελιωτάκης, *ό.π.*, σ. 99.

51. Μ. Βαφειάδης, *ό.π.*, Α', σ. 60 κ.ε.

52. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, 1979, σ. 71 κ.ε.

53. Για τη μόδα βλ. π.χ. Π. Ρούσσος, *ό.π.*, σ. 54.

πέντε χρόνια δὲν ἦταν σὰν τὶς σημερινές. Ἀνάμεσά τους φάνταζα σὰν ξένο σῶμα»⁵⁴.

Ἡ αντιπαράθεση διανοομένου και εργάτη χρησιμοποιείται και για την περιγραφή εσωκομματικών αντιθέσεων, στον πολιτικό χώρο δηλαδή. Στο Τρίτο Τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ ο απεσταλμένος της Τρίτης Διεθνούς διαίρεσε τα στελέχη σε δύο ομάδες, μια διαίρεση που έγινε δεκτή από τους Έλληνες. Οι λεγόμενοι «σταλινικοί», τα συνδικαλιστικά στελέχη και οι αντιπρόσωποι της νεολαίας, η παράταξη της πλειοψηφίας, θεωρήθηκαν αντιπρόσωποι του ΚΚΣΕ. Σχετικά με την άλλη παράταξη ο Ἀγγελος Ελεφάντης διαπιστώνει: «Ἀντίστροφα τὰ περισσότερα διανοούμενα καὶ μὲ μεγάλη κομματική ἡλικία στελέχη τοῦ κόμματος συντάσσονται μὲ τὴν ομάδα Μάξιμου»⁵⁵. Μετά από τις διαγραφές των λεγόμενων «λικβινταριστών» κυριαρχούσαν «ἐργατικά-συνδικαλιστικά στελέχη μὲ μικρὴ κομματικὴ ἡλικία καὶ ἐλάχιστη κοινωνικὴ προβολή»⁵⁶. Ὅπως εἶδαμε πιο πάνω, οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς δέχονται αὐτὸ το παρὰδειγμα τοῦ ζεύγους συνδικαλιστῆς-διανοομένου. Σαν αντιπρόσωπο τοῦ «προλεταριασμοῦ» που κυριαρχοῦσε στο κόμμα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το Γιάννη Ἰωαννίδη, ηγετικό στέλεχος ἀπὸ το 1928, ηγέτη με «οἰκὸ λαϊκὸ κριτήριο», κατὰ τὴ διατύπωση τῆς Καίτης Ζεύγου⁵⁷, που στο αυτοβιογραφικὸ σημείωμά του παρουσιάζεται περήφανος για τις προλεταριακές του ρίζες και διεκδικεῖ ηγετικὸ ρόλο ακριβῶς γι' αὐτὸ το λόγο. Ο ἴδιος ὅμως αναγκάζεται να ομολογήσει σε μια αυτοκριτικὴ τοῦ 1951: «Βασικὴ, κύρια, πρωταρχικὴ αἰτία ὅλων τῶν ἁδυναμιῶν, ἐλλείψεων καὶ λαθῶν ... εἶναι ἡ σοβαρὴ ἀνεπάρκειά μου στὴ θεωρητικὴ, μαρξιστικὴ-λενινιστικὴ κατάρτισή μου ... Ἕνας ἀπαράδεκτος πρακτικισμὸς κυριαρχοῦσε στὴ δουλειά μου ... Ἄλλη, πολὺ σοβαρὴ ἁδυναμία ποὺ ἔχω καὶ ποὺ δὲν εἶναι συντελεστικὴ γιὰ ἕνα καθοδηγητικὸ στέλεχος τοῦ κόμματος εἶναι ἡ μεγάλὴ δυσκολία μου στὸ γράψιμο»⁵⁸.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οἱ παρατάξεις που υπῆρξαν μέσα στις γραμμές τοῦ κόμματος μπορεῖ και να συμπίπτουν με τις αναφερόμενες ομάδες, ποτὲ ὅμως ἡ πολιτικὴ τοῦ κόμματος δε συμπίπτει με τὰ ενδιαφέροντα μιας ομάδας. Οἱ ερωτήσεις γιατί ἡ στενὴ διασύνδεση με τὴν Τρίτη Διεθνή και ἡ μπολσεβικοποίηση ἦταν δυνατές και ἐγιναν τελικὰ δεκτές ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ κόμματος οδηγεῖ στον εντοπισμὸ ἄλλων

54. Κ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 115.

55. Ἀ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 74 κ.ε.

56. *Ο.π.*, σ. 83.

57. Κ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 103.

58. Γ. Ἰωαννίδης, *ό.π.*, σ. 53 κ.ε.

φαινομένων που λειτούργησαν καθοριστικά: τον έντονο πασιφισμό από τις πρώτες μέρες του ΣΕΚΕ και τις τομές στην ιστορία του κόμματος που οδήγησαν σε αλληπάλληλες αλλαγές στην ηγεσία και οριστικοποίησαν την εξάρτηση από την Τρίτη Διεθνή.

Η παρέμβαση της Διεθνούς το 1931, που επέβαλε καινούργιο Πολιτικό Γραφείο, δεν αποτελεί μια τόσο μεγάλη τομή όσο έχει υποστηριχθεί. Συγκεντρωτισμός, πειθαρχία, αυτοκριτική και ποινή, ιδεολογική αδιαλλαξία, δεν ήταν επινοήσεις του 1931. Η ανεξαρτησία και η ποικιλία απόψεων στην ηγεσία δεν ήταν απαραίτητη για τα μέλη του κόμματος, ο καθοριστικός ρόλος της Τρίτης Διεθνούς ήταν αποδεκτός, οι παρεμβάσεις θεωρούνταν νόμιμες. Η πνευματική στενότητα της νέας ηγεσίας ανταποκρινόταν στη γενική κατάσταση του κόμματος. Η επιβολή της νέας ομάδας πέτυχε και ευνοήθηκε από πολλά στελέχη γιατί στη δεκαετία του '20 σε σύγκριση με τα πρώτα χρόνια του κόμματος είχαν αλλάξει και τα πρότυπα που ακολουθούσε το μέλος και οι αρχές και η ηθική.

Οι μαρτυρίες των κομμουνιστών αντικατοπτρίζουν την μπολσεβικοποίηση: την εισαγωγή του συστήματος των πυρήνων, που διέυρνε τα καθήκοντα των μελών και αύξησε τον έλεγχο από την πλευρά των κομματικών οργάνων· την επίκριση των αστικών κομμάτων και την εκκαθάριση του κόμματος από τους βουλευτές που δρούσαν ανεξάρτητα από την πλειοψηφούσα πτέρυγα του Πολιτικού Γραφείου· την επιβολή του συγκεντρωτισμού που δε θα μπορούσε να επιτύχει χωρίς μία ομάδα από «περιοδευόντα στελέχη», τα οποία λειτουργούσαν «πυροσβεστικά» στην κορυφή τοπικών οργάνωσεων. Θα μπορούσε να προσδιορίσει κανείς τα μέλη αυτής της ελίτ ως στελέχη που είχαν αφήσει το τοπικό —στάσιμο— επίπεδο της οργάνωσης. Αυτό που τα διέκρινε από τα υπόλοιπα μέλη ήταν η κινητικότητα και η αποκλειστική απασχόληση με την κομματική δράση. Από αυτήν την ομάδα προέρχονταν τα στελέχη που στέλλονταν —από το 1928 τακτικά— στα σχολεία στελεχών στη Σοβιετική Ένωση και χρησιμοποιούνταν στον παράνομο μηχανισμό και από τους οποίους στρατολογείτο ο ηγετικός κύκλος του κόμματος —ήταν μια ομάδα «επαγγελματιών επαναστατών». Μέχρι το 1924 αυτός ο τύπος μελών ήταν η εξαίρεση, τα μέλη του ΣΕΚΕ έκαναν την κομματική τους δουλειά μετά το γραφείο ή το πανεπιστήμιο. Τα ακτίβ αρνούνταν και τις μικρές χαρές της ζωής όπως τακτοποιημένο σπίτι, καλό ντύσιμο, επισκέψεις φίλων, κινηματογράφο και θέατρο, διαπιστώνει η Καίτη Ζεύγου και προσθέτει ότι ο κομμουνιστής φερόταν σαν «... ιεραπόστολος τῆς ιδεολογίας, σὰν ἐκείνους τῆς θρησκείας, μ' ἓνα στυλ ζωῆς καὶ φερσίματος, πὺν σὲ ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἄλλους θνητούς»⁵⁹. Φαίνεται

59. Κ. Ζεύγου, *ό.π.*, σ. 46.

ότι μια τέτοια ασκητική εκδοχή του κομμουνιστή μπήκε στο κόμμα κυρίως μέσω των οργανώσεων της νεολαίας.

Τα στελέχη του κόμματος θεωρούσαν τον εαυτό τους «πολεμιστές», «στρατιώτες», που ζούσαν μέσα σ' έναν «αγώνα». Η πειθαρχία στις αποφάσεις και τις εντολές της οργάνωσης τους φαινόταν αυτονόητη. Ο πιο τιμητικός έπαινος για ένα κομμουνιστή ήταν να του αποδίδουν την ιδιότητα της κομματικότητας. Έκφραση της κομματικότητας ήταν όμως και η άσκηση σκληρής κριτικής σε κάθε παραβίαση κομματικών εντολών. Κριτική και αυτοκριτική ήταν για τα ηγετικά στελέχη ένα ιδανικό μέσο για τη διατήρηση της πειθαρχίας. Ήταν όμως ένα μέσο που άφησε τραύματα που δεν έχουν κλείσει κατά την εποχή της καταγραφής των αυτοβιογραφικών κειμένων. Η Μαρία Καραγιώργη κάνει ένα φανταστικό διάλογο με τον άντρα της που πέθανε σε μια ρουμανική φυλακή: «Καί τί περισσότερο μπορώ νά κάνω για νά γίνω καλός μπουλσεβίκος, τί άλλο νά δώσω;» ... Τόση πίκρα, τόσο σπαταλημένη ζωή, τί κρίμα που γεννήθηκες τόσο αταίριαστος με την εποχή σου ... αλλά όπως και εκείνου μόνο ο θάνατος τὰ έσβησε, έτσι και μένα: μόνο τότε θά σβήσουν και θά κλείσουν οί πληγές»⁶⁰.

Ακριβώς επειδή οι πληγές μένουν ακόμα ανοιχτές, αυτά τα κείμενα είναι εξαιρετικά καλές πηγές για την εσωτερική λειτουργία του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ, τις ρίζες των μελών του κόμματος, τη ζωή τους μέσα στο κόμμα την περίοδο του Μεσοπολέμου και γενικά τη νοοτροπία τους.

60. Ό.π., σ. 259.